

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szegek és torkok

– avagy ismét a *feze*

1. „*Ez a szeg az a szeg is lehetne*”. Ezzel a Pilinszky-idézettel¹ nyitottam és zártam azt a tanulmányt, amely a Halotti beszéd *feze* szavának egy fajta magyarázatát nyújtja. A cikk végén, a mottó megismétlése előtt ez áll: „Megoldásomat igyekeztem minden oldalról megvizsgálni és alátámasztani, koherensnek és igen valószínűnek gondolom [...]”. A Halotti beszéd szövege azonban **abszolút** biztonságot nem nyújt” (HAADER 2015: 307). Ezért hangsúlyos a mottó-keret.

A Magyar Nyelv múlt évi 2. számának Szó- és szólásmagyarázatok rovatában HEGEDŰS ATTILA foglalkozik e sok vitát kiváltó szóval olyan módon, hogy számba veszi az eddigi megoldásokat, majd voksát a ’fészek’ értelmezésre adja (HEGEDŰS 2020). Nyilván kellő mérlegelés és átgondolás alapján találta az e mellett felhozott érveket a leghitelesebb megoldás kulcsának, és ez rendben is van így. Ami viszont tanulmánya olvasásakor szembeötlött, az az, milyen leegyszerűsítően bánik (mondhatnám: bánik el) az általam javasolt megoldással. Anélkül, hogy a mögéje tett több szempontú érvrendszert akár csak érintené, sommásan a másolási hibát feltételezők kategóriájába sorolja be, nem rejtve véka alá le-sújtó véleményét bármely ilyesfajta alapú magyarázattal kapcsolatban: „A másolási hiba feltételezése azonban nem más, mint beismerése annak, hogy az adott, leírt szóval nem tudunk mit kezdeni. Az ilyen kísérletekre felrémlik bennem a BENKŐ LORÁNDTÓL többször hallott megjegyzés: »véres a torkuk.«” (HEGEDŰS 2020: 205). Majd speciálisan az ajánlott magyarázati lehetőségről: „A *feze* tehát másolási folyamat következtében jött létre a *veze* (’vésze’) helyett »egy német kontaktushatással rendelkező másoló hagyományozta így tovább« (HAADER 2015: 305). Ez az értelmezés új jelentést ad a mondatnak: a bűn következményeként megjelent a pokol és a halál. Csak egy baj van: az értelmezésben a szerző másolási folyamat következtében felcserélődött grafémával számol. A »véres torok« érzete tehát ezt a próbálkozást is átlengi” (HEGEDŰS 2020: 205–206). Ha pedig „nem kívánunk a másolási hiba csalogató útvesztőjébe kerülni” (uo.), marad az általa preferált megoldás.

Kezdetben nem szándékoztam reagálni a tanulmányra, két dolog miatt azonban most mégis megteszem. Részben maga HEGEDŰS ATTILA biztatott erre egy magánlevélben, részben pedig egy viszonylag friss „véres torok” internetes látványa vitt rá. Íme: „A Dél-pesti Centrumkórház osztályvezető infektológusa, Szlávik János tapasztalatai szerint a koronavírus-fertőzöttek többsége azokból került ki, akik minden felszólítás ellenére nem kerültk a tömegrendezvényeket, és zsúfolt helyen tartózkodtak. Úgy *féli*, hogy továbbra is az egyéni felelősségvállalás a legfontosabb, viseljünk maszkot.”²

¹ A mélypont ünnepélye (1. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 342).

² https://index.hu/belfold/2020/10/28/szlavik_azok_kerultek_korhazba_koronavirussal_akik_tomegrendezvényeken_jartak (2021. 05. 30.) – A kiemelt adat lehet az újságíró részéről szándékos is, ez azonban a lényegen nem változtat.

2. Maga BENKŐ LORÁND írja az Árpád-kori szövegekkel foglalkozó könyvének bevezetőjében, hogy „látszólag kidolgozott, megoldott kérdésekben is időről időre szükség van újra való mérlegre tevésre, újabb nézőpontokhoz való igazításra” (BENKŐ 1980: 11). Ilyen újabb nézőpontnak éreztem az ómagyar hibatipológia eredményeit, megkísérelvén egy olyan bizonyosságot alkalmazni a *feze* szóval kapcsolatban, amelyet ómagyar szövegekben rendszerszerűen előforduló javított hibák hoztak felszínre. Ezek új távlatot nyitottak, mindazzal együtt, hogy a *feze* ügyét nem hibának, hanem interferenciájelenségnek tartom, s amely véleményemben több megállapítás is megerősített. Most csak BENKŐ tanár úrét említem, aki megjegyzi: nem lehet kizárni, hogy elsősorban hangállapotokra nézve a korai szövegek – igaz, nem nagy számban – a másolók nyelvállapotát tükröző jelenségeket is tartalmazhatnak (BENKŐ 1980: 25; vö. még JAKAB 1991: 59, valamint a hangzó és írott nyelv viszonyára LENGYEL 2001: 195). De mindemellett: a hibázásnak mint számba jöhető magyarázatnak a teljes elutasítását és véres torkúvá nyilvánítását nem érzem jogosnak. A scriptorok igenis – szerencsénkre – hibáztak, számos, a kutatás számára értékes nyomot hagyva, amelyeket valatni lehet. A hibatipológia elméleti kérdéseinek kidolgozásakor a módszertani egzaktság kedvéért csakis a sajátkezűleg javított esetekre voltam tekintettel (HAADER 2014); ami azonban nem zárja ki, hogy ezek pszicholingvisztikai tanulságait – kellő körülmétekintéssel – a scriptorok által érintetlenül hagyott szóalakok esetében is számba lehessen venni. Ilyenkor – módszertanilag – a javított esetek verifikálják a javítatlanokat.

És most a *vésze* értelmezés melletti érvrendszeréről.

3. A szóra vonatkozóan:

3.1. Hibatipológiai analógiák zöngés–zöngétlen javításokra olyan scriptoroknál, akiknél a hangjelölés német kontaktushatást mutat (jelen esetben példák csak a $v \sim f$ változtatásokra).

$v \rightarrow f$ irányban: *voĝlalia* \rightarrow *foĝlalia* (LobkK. 94/7–8); *vogadkozás* \rightarrow *fogadkozás* (LobkK. 79/5);

[!] $f \rightarrow v$ irányban: $\langle fe \rangle$ *velagi* [gönpresegek] (DebrK. 292/17–18).

Még az is lehet, hogy a javított alakok esetében nem véletlen a $v \sim f$ után következő magánhangzó minősége; vö. a német *ver-*, *vor-* igei előtagok helyesírását, illetve kiejtését.

3.2. Magyar szöveg német anyanyelvű személy (Johannes von Grafing bencés szerzetes) lejegyzésében hallás alapján a 16. sz. elején: *vr wagion tefalet* (részlet az Ave Mariából: *Ūr magyon te veled*; MünchEml.; vö. HAADER 2005).

3.3. Német, többnyire bajor-osztrák területről származó történeti szöveglejegyzések ingadozásai. Látható, hogy a $v \sim f$, illetve $f \sim v$ hang–betű leképezés „zavarai” közönségesek lehetnek: *daz büchlin daz do heist von dem nach volgen christi* (idézi LÁZS 2016: 89), *Under solche ... Merdter bin ich auch gevallen; Ich sahe mich fohr* (idézi ÁGEL 2006: 40); stb.

3.4. A máig használatos ún. „Vogel F” ejtés (jórészt délnémet nyelvjárásokban)³.

3.5. A zonos korból származó párhuzam: *binnece vefe* vagy *več[e]* (KTSz. hátlapja). Ez a birtokos szerkezet a Szalagok (és fényképük) állapotából következő olvasati

³<https://dict.leo.org/forum/viewGeneraldiscussion.php?idForum=4&idThread=1371077&lp=ende&lang=de> (2021. 05. 30.)

bizonytalanságok (BENKŐ 1980: 326) ellenére is megfelelő párhuzamnak tekinthető.⁴ A két forrás viszonyára l. MÉSZÖLY megjegyzését: „A KT. kora és nyelve oly közel áll a HB.-éhez, hogy a KT. nyelvéből [...] lehet következtetnünk a HB. korának és írójának nyelvére” (1956: 150; vö. még BENKŐ 1980: 24).

3.6. A *vész* okleveles adatainak koraisága, etimológia. A TESz. első adata egy többszörösen átírt oklevél: †1015/†1158/1228/1274/1323/1403: *Voduez*. A szó nomenverbum ’elpusztul’, ’pusztulás’ alapjelentéssel. Ősi örökség lehet a finnugor korból.

4. A *ta g m o n d a t r a*, annak szerkezetére vonatkozóan:

4.1. A *lőn* javasolt főigéi státusára, ’et factum est’ jelentésére számos analógia korai bibliafordításokból: „S *lōn* vrnac igeie Ionaſhoz” ’Et factum est verbum Domini ad Ionam’; „Es *lōn* igē nag v ē z a · tēngerē” (mindkét adat BécsiK. 240); „Es im *lōn* nag föld indolas” (MünchK. 35va), Es *lōn* ŷo a kōdbōl (MünchK. 66ra); stb.⁵

4.2. Megfelelések a tagmondatban szereplő *es* ’is’ jelentésére és szórendi pozíciójára (*ef mend w nemenece*): Hug *es tiv* latiatuc szumtuchel. isa *es num* igg ember mulchotia ez vermut (HB.); „mikeppen *es mi* eggēc vagonc (MünchK. 103vb), „Ira ke-*es cymezt* pilato” (MünchK. 105va), „nē Lac labaimat / de *es kezaimēt* (MünchK. 99vb); továbbá: „mikepen *es mi* magboczatunk veteteknek”. (Wie *auch wir* vergeben...; sicut *et nos* dimittimus; – a német bencéstől származó MünchEml. Pater nostere).

5. A forrásra és a társadalmi, egyházi háttérre vonatkozóan (a feltett német hatás jogosságának alátámasztásához):

5.1. Távolabbi előzményként: az István király által szorgalmazott egyházszerkezési munkában a német papságnak döntő szerepe volt. A magyar keresztény egyház megszületése tekintetében Sankt-Gallen, Salzburg-Passau, Mainz-Magdeburg, Regensburg liturgikus hatásával lehet számolni (TÖRÖK 2000: 23).

5.2. A Pray-kódex eredeti mintapéldánya egy elveszett Karoling-rajnai sacramentarium. Feltételezhetően erről íródott egy váci kézirat, a Pray-kódex mintapéldánya, amelyben a világiak temetése és a Halotti beszéd is benne lehetett már (MEZEY 1971; MADAS 2002: 116).

5.3. Az anyanyelvű temetési prédikáció szokása német nyelvterületről, feltehetően német közvetítőkkal érkezett (MADAS 2002: 84), mint ahogy írásban a foglalt temetési sermo-mintákkal is csak német nyelvterületen lehet a 12. században találkozni (i. m. 110).

5.4. Magában a Pray-kódexben öt salzburgi hatást mutató színezett tollrajz van (MADAS 2009: 220).

5.5. A Halotti beszéd hangjelölésében az *sz* megjelenése ebben a korban egészen meglepő, KNEIENZA szerint „egyéni sajátosság”, mégpedig német eredetű (KNEIENZA 1952: 85; KOROMPAY 2003: 582).

⁴ Az olvasati bizonytalanságok lényegében a sorvégi *vésze* utáni részből adódnak. Ha a következő sortörések eleje olvasatának függvényében ezekből a *veszély* szót rekonstruáljuk is (BENKŐ 1980: 43, 51, 58, 59), az alapszó–származékszó és a jelentésbeli viszony alapján a szerkezetileg egyébként biztos párhuzamot ez nem ingatja meg.

⁵ É. KISS KATALIN egy előadásában (2016. nov.) említette, hogy a Halotti beszéd mondatainak fele igekezdetű, ide esik a főhangsúly. Ez jól illik a történetmondáshoz: *haragudott...*, *belevetette...*, *és lőn (elkövetkezett)...*

5.6. A korai széles körű német–magyar nyelvi érintkezéseknek jelentős befolyása volt a magyar szókinccsállományra is (MOLLAY 1982).

5.7. Végül: beszédes analógiák Münchenben őrzött Horatius-kódexek szövegéből: *averrere* helyett *aferrere*; *venerantur* helyett *fenerantur* [!] stb. A hozzájuk tartozó megállapítás: „... ex Germania superiore oriundus est” (vö. BORZSÁK 1976: 82–83).

6. Ez lenne tehát – csak a megpendítés szintjén – az a több oldalú érvrendszer, amellyel a *vésze* értelmezést megtámogatni gondoltam, és amelyet HEGEDŰS ATTILA a megoldás lesöprésekor szemlátomást nem vett számításba. Két pontot külön is érdemes hangsúlyozni: az egyik a KT. Szalagjainak korabeli párhuzama, amely ajándék. A másik, hogy ez a megfejtés eleget tesz a BENKŐ LORÁND megszabta követelményeknek: a szó jelentésének *n e g a t í v n a k* kell lennie, továbbá hogy ugyanaz a szó *n e m v o n a t k o z h a t* a szöveg három *-nak* ragos főnévére egyaránt (*halálnak, pokolnak, nemének*), mert az első kettő jelentésmező szempontjából jelentősen különbözik a harmadiktól (BENKŐ 1980: 300, 304).

A javasolt értelmezés immár a szövegbe illesztve: Nemcsak magának, de mind az ő fajtájának halált evett. Megharagudott az Isten, és vetette őt e munkás (gyötrelmes) világba, és lőn (elkövetkezett) a halálnak és pokolnak *vésze* (veszedelme, pusztítása) mind az ő neme (fajtája) számára is. Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel, egy ember sem múlhatja ezt a vermet, bizony mind ahhoz járó vagyunk.

A mondat szerkezete világos, az alany egyértelmű, a kérdéses rész pedig természetesen simul bele a szöveg történetmondáson alapuló folyásába, teljes mértékben megfelel a beszéd retorikájának.

Megjegyzésként még csak annyit, hogy a HEGEDŰS által preferált ’fészek’ értelmezéssel nemcsak az a baj, hogy a szó léte a HB.-ben előttünk álló, képző nélküli formájában nem igazolható⁶, hanem BENKŐ másik két kritériumát sem teljesíti. Ezért talán érdemes eltekinteni a torkok emlegetésétől.

Kulcsszók: Halotti beszéd, hibatipológia, interferencia, német kontaktusok.

Hivatkozott irodalom

- ÁGEL VILMOS 2006. *Grammatik aus Nähe und Distanz. Theorie und Praxis am Beispiel von Nähetexten 1650–2000*. Hrsg. VILMOS ÁGEL und MATHILDE HENNIG. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- A. MOLNÁR FERENC 1994. Lehet-e iráshibát feltenni a Halotti Beszéd *feze* szavában? *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 79–83.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BORZSÁK ISTVÁN 1976: A nyelvi szubsztrátum nyomai a horatiusi szöveghagyományban. *Antik Tanulmányok* 23: 82–90.
- HAADER LEA 2005. A Müncheneri emlék. *Magyar Nyelv* 101: 161–178.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Eötvös Collegium, Budapest. 87–103.
- HAADER LEA 2015. Régi bor, új tömlő: Sokadszor a Halotti beszéd *feze* szaváról. *Magyar Nyelvőr* 139: 300–308.

⁶A cáfolatot I. A. MOLNÁR 1994: 82.

- HEGEDŰS ATTILA 2020. *feze*. *Magyar Nyelv* 116: 204–207. <http://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.2.204>
- JAKAB LÁSZLÓ 1991: Ómagyar szövegek íráshibát feltételező értelmezései. *Folia Uralica Debreceniensia* 2: 55–61.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 281–300, 580–595.
- LÁZS SÁNDOR 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- LENGYEL ZSOLT 2001. Az írott nyelvi belső (mentális) lexikon kérdéséhez. *Beszédkutatás* 186–198.
- MADAS EDIT 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen.
- MADAS EDIT 2009. Pray-kódex. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*”. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 220.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MEZEY LÁSZLÓ 1971. A Pray-kódex keletkezésének problémái. *Magyar Könyvszemle* 87: 109–123.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Once more on the word *feze* in the Funeral Sermon

The study gives a summary of a multilateral argumentation based on which the author assumes that the word *feze* in the Funeral Sermon should be interpreted as *vésze* 'its danger, its doom' and occurs there as a result of interference. The paper is a reply to a criticism which, in a simplifying fashion, rejected such an interpretation in *Magyar Nyelv* 2020/2 (see HEGEDŰS 2020).

Keywords: Funeral Sermon, error typology, interference, German contacts.

HAADER LEA

A *séd* és ami körülötte folyik

A *séd* földrajzi köznévi etimológiai és történeti vizsgálata

1. rész

1. Bevezetés

A földrajzi köznevek – melyek már legkorábbi okleveles forrásainkban is gazdagon adathozhatóak – adatbőségük és lokalizálhatóságuk révén jó lehetőséget nyújtanak nyelvtörténeti vizsgálatokhoz. A földrajzi köznévi állomány analitikus, egyes szavakra irányuló történeti szempontú feldolgozása fontos feladata a nyelvtörténeten belül a szókinccstörténeti, helynévtörténeti, nyelvjárástörténeti kutatásoknak, de adalékul szolgálhat a történeti földrajzi vizsgálatokhoz is. A tanulmány tárgya a *séd* vízrajzi köznévi, mely a 11. századtól kezdve jelen volt a nyelvemlékeinkben, mára jórészt elavult köznévként, és csak nyelvjárási szóként, igen szűk területen ismert. A szó etimológiáját szótáraink ismeretlen eredetűnek